

ΕΛΛΗ ΦΙΛΟΚΥΠΡΟΥ

ΜΕΣΑ ΣΤΙΣ ΠΕΤΡΕΣ
ΚΟΙΜΟΥΝΤΑΙ
ΤΑ ΠΟΥΛΙΑ

Το ποιητικό τοπίο του Γιάννη Ρίτσου

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΝΕΦΕΛΗ

ΑΘΗΝΑ 2022

ΝΕΦΕΛΗ / ΘΕΩΡΙΑ - ΚΡΙΤΙΚΗ

Έλλη Φιλοκύπρου: *Μέσα στις πέτρες κοιμούνται τα πουλιά.*
Το ποιητικό τοπίο του Γιάννη Ρίτσου

Στο εξώφυλλο:

M.C. Escher's «Day and Night» © 2022 The M.C. Escher Company-The Netherlands.
All rights reserved. www.mcescher.com

1η έκδοση, Νοέμβριος 2022

Σχεδιασμός βιβλίου: Περικλής Δουβίτσας
Τυπογραφική διόρθωση: Βαρβάρα Καρζή

ISBN: 978-960-504-339-1

© 2022 Εκδόσεις ΝΕΦΕΛΗ και Έλλη Φιλοκύπρου

Ασκληπιού 6, Αθήνα 106 80
τηλ.: 210 3639962 – fax: 210 3623093

www.nefelibooks.com

Μνήμη Μιχάλη Πιερή

*Μπορείς ακόμη να ζεστάνεις το φως
ανάμεσα σε δυο παλάμες στίχων.*

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Ευχαριστίες	11
Εισαγωγή	13
1. Η ευθύνη του ποιητή	27
(α) <i>Με κάτι παράνομα αστέρια στα μάτια</i> Η ποίηση ως αγωνιστική πράξη	28
(β) <i>Αχ να τη δεις, να μην τη δεις την ομορφιά την άβυσσο</i> Η ποίηση ως θέαση του κόσμου	49
2. Χαμογελώντας στο σκοτάδι	65
(α) <i>Ό,τι έφυγε, ριζώνει εδώ, στην ίδια θέση</i> Η διαχείριση του πόνου	65
(β) <i>Σκισμένες όλες οι σημαίες κατά μήκος όλου του χρόνου</i> Η πάλη με τη ματαιότητα	73
3. Επικοινωνώντας με τους άλλους	109
(α) <i>Συντροφευμένος, ασυντρόφιαστος πάντα</i> Μια άβολη, απαραίτητη παρουσία	110
(β) <i>Κρυμμένος μες στις λέξεις του</i> Τεχνάσματα και προσωπεία	129
(γ) <i>Τόσο τυχαία, τόσο άγνωστα, τόσο βαθιά εξηγημένα</i> Σαλιμπάγκοι και θεατές	145
4. Εαυτός και ποίηση	163
(α) <i>Ακατάλυτα πάντα μες στο ακατόρθωτο</i> Καθρέφτες και αγάλματα	164
(β) <i>Μ' ένα μεγάλο φτερό καρφωμένο στο στήθος</i> Ανάταση και οδύνη	183

5. Ο βαθύς ρεαλισμός	211
(α) Το δαχτυλίδι μου εφαρμόζει ακριβώς στον παράμεσο του ανέμου Συμβιώνοντας με το άγνωστο	214
(β) Βοηθημένος απ' τη γνώση του αβοήθητου Μελετώντας την ανθρώπινη μοίρα	244
Επίλογος	267
Βιβλιογραφία.....	273
Ευρετήρια	285

Ευχαριστίες

Η ιδέα του βιβλίου αυτού γεννήθηκε μέσα από τη συνομιλία με έναν άνθρωπο που έχει μελετήσει σε βάθος το έργο του Ρίτσου: τον ιδιαίτερα αγαπητό μου Χρίστο Αλεξίου, στον οποίο είμαι κατ' εξακολούθηση ευγνώμων για πάρα πολλά. Εξίσου ευγνώμων, για τη φιλία της, την ενθάρρυνσή της και τη βοήθειά της, είμαι στη Νινέττα Μακρυνικόλα. Οι συζητήσεις μας είναι πάντα πολύτιμες για μένα – όπως και το δώρο που μου έκανε: δύο πέτρες ζωγραφισμένες με το χέρι του Γιάννη Ρίτσου. Για την Έρη Ρίτσου –τη ζεστασιά και τη διακριτική, χαμογελαστή συμπαράστασή της– τα λόγια περιττεύουν. Η φίλη συνάδελφος Δέσποινα Παπαστάθη υπήρξε η πρώτη αναγνώστριά της μελέτης αυτής. Την ευχαριστώ από καρδιάς για τον κόπο, τον χρόνο της και την ουσιαστική επικοινωνία μας.

Θερμές ευχαριστίες οφείλω στην υπεύθυνη της Βιβλιοθήκης του Ελληνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου Μαρία Αρβανιτάκη, για την αποστολή δυσεύρετων άρθρων μέσα στην πανδημία, στον Γιάννη Χριστόπουλο, τον υπεύθυνο του Αρχείου του Ριζοσπάστη, για την ευγενική παραχώρηση υλικού, και στον υπεύθυνο των ιστορικών αρχείων του Μουσείου Μπενάκη Τάσο Σακελλαρόπουλο, καθώς και στις επιμελήτριες Μαρία Δημητριάδου και Σουζάνα Ζεγκίνη, για τη διευκόλυνση της πρόσβασής μου στο αρχείο Γιάννη Ρίτσου στο Μουσείο Μπενάκη, σε εποχές δύσκολες.

Η τετραετία της συγγραφής αυτού του βιβλίου (2018-2021) περιείχε αρκετούς μήνες εγκλεισμού. Τα διαδικτυακά καφεδάκια με φίλες –τη Βαγγελιά, τη Λίζα και την Εύα, τη Sarah, τη Μέμη και την Pat– υπήρξαν σωτήρια. Και, βέβαια, ένα μεγάλο ευχαριστώ στην οικογένειά μου, για την ευτυχία που πάντα μου χαρίζει: στον Βασίλη και στους γιους μας, τον Αντρέα και τον Γιώργο, καθώς και στο μικρότερο μέλος της οικογένειας: την Κιάρρα – τη γατίσια προσωποποίηση της τρυφερότητας και της χαράς.

Εξεχωριστή και διαρκής είναι η οφειλή μου στον Περικλή Δουβίτσα, τόσο για την άγρυπνη φροντίδα και την ασκημένη καλαισθησία με τις οποίες μεταμορφώνει τις μελέτες σε βιβλία όσο και για το θερμό, φιλικό του ενδιαφέρον. Και στη συνεργάτιδά της «Νεφέλης» Βαρβάρα Καρζή έχω βρει έναν άνθρωπο που με προφυλάσσει από άφθονα λάθη, χάρη στην αναγνωστική της ευαισθησία και μεθοδικότητα, αλλά και μια υπέροχη φίλη.

Εισαγωγή

Στην ξυλογραφία του M. C. Escher «Μέρα και Νύχτα», τετραγωνισμένα κομμάτια γης μετασχηματίζονται σταδιακά σε πουλιά και ανυψώνονται. Καθώς παρακολουθούμε τη ροή τους, αντιλαμβάνομαστε και τα ακέραια, συμπαγή τετράγωνα σαν εν δυνάμει πουλιά – ακίνητα προς το παρόν, αιχμάλωτα, κρυμμένα. Μέσα στις πέτρες κοιμούνται τα πουλιά, γράφει ο Γιάννης Ρίτσος, υποδεικνύοντάς μας τον τρόπο με τον οποίο κοιτάζει εκείνος, και μας προτρέπει να κοιτάξουμε κι εμείς, τον κόσμο. Να δούμε τις πέτρες, να αισθανθούμε τη σκληρότητα και το βάρος τους, όπως και την ευπρόσδεκτη στερεότητά τους, αλλά ταυτοχρόνως να διεισδύσουμε με το βλέμμα μας στο εσωτερικό τους διακρίνοντας τα πουλιά που εγκατοικούν εκεί: κοιμισμένα ή άμορφα ή αγέννητα. Πέτρες διάφανες, έτοιμες να μεταμορφωθούν: πέτρες-αυγά: πέτρες που μας μοιάζουν: πουλιά που έχουν κλωσθεί εντός μας και ξεπροβάλλουν στον κόσμο: *θα δω την πέτρα να χαράζεται όπως το τσόφλι αυγού/ και δυο μικρά πουλιά να βγαίνουν απ' το στήθος σου*. Συμπλέκοντας την αντικειμενική με την ονειρική πραγματικότητα, ο Ρίτσος μάς προσκαλεί σε ένα τοπίο γοητευτικό και παράξενο, διάστικτο από συμβολισμούς, επιδεικτικό αλληπάλληλων μεταμορφώσεων.

Μια τέτοια πρόσκληση δεν είναι διόλου ασύμβατη με την κοινωνική του στράτευση. Η αποτύπωση γεγονότων και καταστάσεων, η αγωνιστικότητα, η αισιοδοξία σε δύσκολους καιρούς, η κατάδειξη της ομορφιάς, η ανάδυση του παράλογου και του απροσδόκητου αποτελούν όψεις του ίδιου προβληματισμού: της πολυσύνθετης αντίληψής του αναφορικά με το καθήκον του απέναντί μας. Ο ολοκληρωμένος και εσωτερικά ελεύθερος άνθρωπος –ο άνθρωπος τον οποίο οραματίζεται ο Ρίτσος– είναι εκείνος που βλέπει τον εαυτό του ως μέλος ενός συνόλου, συμμετέχοντας με όποιον τρόπο μπορεί σε συλλογικές προσπάθειες για μια δικαιότερη κοινωνία: συνειδητοποιεί την ευτυχία της καθημερινότητας: προσηλώνεται στο άπιαστο και το προσοικειώνεται: ανακαλύπτει τη δική του ατομική αλήθεια και της μένει πιστός.

Η κατάκτηση μιας τέτοιας ολοκλήρωσης και ελευθερίας προσκρούει σε πολλαπλά εμπόδια: τις πολιτικοκοινωνικές συνθήκες, τις προσωπικές απώλειες, τον κοινωνικό έλεγχο, την επίγνωση της φθοράς, τη διάψευση, την αίσθηση της ματαιότητας και του κενού, τη δυσχέρεια της επικοινωνίας. Τα ποιήματα του Ρίτσου αφηγούνται τη διαρκή αναμέτρηση του ανθρώπου με τέτοια εμπόδια,

τις νίκες και τις ήττες του, την ανάταση και το βύθισμα σε ένα υπαρξιακό σκοτάδι. Και ιχνογραφούν το χαμόγελο εκείνου που βυθίζεται στο σκοτάδι, βιώνει την απειλή του, μελετά την υφή του, τις διαστάσεις του, τους ήχους του και, έτσι, το τιθασέει. Ένα διακριτικό χαμόγελο σημαδεύει το έργο του Ρίτσου. Οι αγωνιστές και οι κατατρεγμένοι χαμογελάνε κατά μέσα στα άγρια χρόνια του Εμφυλίου, βέβαιοι πως το χαμόγελό τους δεν μπορεί κανείς να τους το πάρει. Ο ποιητής χαμογελά όταν νιώθει τη δυσπιστία μας απέναντί του· χαμογελά σε δύσκολες ώρες, ώστε να παρηγορήσει (έστω και ξεγελώντας) τον εαυτό του και τους άλλους· και ζητά να φύγει από τη ζωή μ' ένα χαμόγελο ξεκούμπωτο σαν ανοιξιιάτικο πουκάμισο.

Στο πονηρό, αφοπλιστικό, ανοιχτό, πικραμένο, μειλίχιο χαμόγελό του συμπυκνώνεται η πίστη του στην επικοινωνία. Ο κουβεντιαστός, χαμηλόφωνος τόνος που χαρακτηρίζει τα περισσότερα έργα του συναρτάται με αυτήν την πίστη: η ποίηση για τον Ρίτσο συνιστά πεδίο συνάντησης των ανθρώπων· μια ζεστή χειραψία. Συνιστά και πεδίο ανακαλύψεων και αποκαλύψεων – δυσβάσταχτων κάποτε. Και έναν μυστηριακό χωροχρόνο όπου τα πάντα διαλύονται και ανασυντίθενται διαρκώς, σχηματίζοντας μορφές αντιφατικές και δυσερμηνεύτες. Όλα όμως –και ο πιο αφόρητος φόβος και η πιο βαθιά σύγχυση– πρέπει να κοινωνηθούν «μέσα σε μια γυμνασμένη και αποφασισμένη “σιωπηλότητα”»: η φράση ανήκει στο μελέτημα του Ρίτσου για την ποίηση του Γλιά Έρενμπουργκ (1961), αλλά μπορεί να διαβαστεί και ως προβληματισμός που αφορά τη δική του γραφή: όπως και η υπόδειξη που βρίσκουμε στο ίδιο κείμενο: «Θα 'πρεπε να δούμε τον ποιητή σε σχέση και αντίθεση με τον κοινωνικό ρήτορα, τον ακούραστο, τον άπληστο, τον πολυταξιδεμένο, τον πανταχού παρόντα, τον μαχητή, τον κήρυκα ιδεών στα βήματα των συνδριών, στις εξέδρες των επισήμων, μες στη βουή και τις επευφημίες των πολυάνθρωπων δρόμων, για να νιώσουμε τούτη τη σιωπηλή περιοχή της ποίησής του, όπου η πνευματική αδιαλλαξία ενώνεται με την ψυχική καρτερία μέσα σε μια βαθιά ενατένιση και κατανόηση των ανθρωπίνων. Αδιαλλαξία και καρτερία [...] σε μιαν αδιαίρετη ενότητα».¹

Μαχητής και κήρυκας ιδεών είναι και ο Ρίτσος· ιδεών τις οποίες υπερασπίστηκε με αταλάντευτη γενναιότητα μέσα στις πιο άγριες νύχτες μας. Πάντα παρών στο κάλεσμα της εποχής, όπως έχει εύστοχα χαρακτηριστεί,² συμμερί-

1. Γιάννης Ρίτσος, «Η ποίηση του Έρενμπουργκ» (1963), *Μελετήματα*, Κέδρος, Αθήνα 1974, σ. 53-73 (53).

2. Ο τίτλος αφιερώματος του ΚΚΕ στον ποιητή: *Γιάννης Ρίτσος. Πάντα παρών στο κάλεσμα της εποχής*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2011. (Ο τίτλος ανακαλεί τη φράση του Ρίτσου: *ένα σωστό ποίημα [...] είναι ένας έτοιμος στρατιώτης που λέει παρών στο πρώτο κάλεσμα της εποχής του.*)

στηκε με τους συντρόφους του βάσανα και κακουχίες, μίλησε για διεθνή γεγονότα και ζητήματα, ταξίδεψε και βραβεύτηκε σε πολλές χώρες, χειροκροτήθηκε σε εκδηλώσεις, συναυλίες και φεστιβάλ. Δεν έπαψε, ωστόσο, να διερευνά τη «σιωπηλή περιοχή» της ύπαρξης, προσπαθώντας να δώσει φωνή στο ανείπωτο ή, έστω, να το αναδείξει ως καταλυτική παρουσία. Όταν κινείται σε εκείνη την περιοχή, ο ποιητικός του λόγος δεν βασίζεται σε βεβαιότητες. Αντίθετα, εκπηγάζει από την αμφιβολία, την ενσωματώνει και την προβάλλει.

Επιμένει όμως σε μια γλυκιά συγκατάνευση: «ένα “μακρινό χαμόγελο”, καλοσύνη, κατανόηση κι επίμονη ανθρώπινη ανάγκη και προσπάθεια συμμετοχής, αλληλογνωριμίας και αδελφосύνης».³ Η καρτερία και η κατανόηση κάθε άλλο παρά υποταγή και συμβιβασμό δηλώνουν. Συναρτώνται με την επιθυμία να αλλάξει ο κόσμος και τη συμπληρώνουν. Μόνο που, σταδιακά και σιωπηρά, ο Ρίτσος εναποθέτει την πίστη του για μια τέτοια αλλαγή όχι σε μια ιδεολογικά και ιστορικά προσδιορισμένη κοινωνική επανάσταση αλλά στην ουσιαστική επικοινωνία των ανθρώπων. Από αυτήν την άποψη, η υπαρξιακή του ποίηση δεν είναι λιγότερο «στρατευμένη» από την πολιτική. Σχολιάζοντας δύο συλλογές του, της δεκαετίας του 1970, ο ίδιος επεξηγεί τη «λύτρωση» στην οποία αποσκοπεί το έργο του: «ελάφρωμα της βαρύτητας του πόνου και του φόβου (φυσικού, ηθικού, κοινωνικού) με μιαν ελεγμένη ειρωνεία των “ιστορικών” παραισθήσεών μας μέσα στην κοινότητα του αισθήματος μιας αληθινής ή εικονικής συμμετοχής και συνενοχής – μέσα στην κοινότητα μιας ίδιας μοίρας».⁴ Ιστορικές παραισθήσεις: ο Ρίτσος θα μείνει κομμουνιστής ως το τέλος της ζωής του, πιστός στην επιλογή που είχε κάνει εξίμισι δεκαετίες νωρίτερα.⁵ Ωστόσο, έχει αποδεχτεί το ανέφικτο μιας σοσιαλιστικής επανάστασης στη χώρα του· και έχει βιώσει ως βαθύ πλήγμα τη διάσπαση του ΚΚΕ το 1968, όπως είναι εμφανές από πολλά ποιήματα εκείνης της εποχής.

Και νωρίτερα όμως, το 1963, στο μελέτημά του «Περί Μαγιακόβσκη», γράφει: «Πολλοί μύθοι παλαιότεροι και νεότεροι γκρεμίστηκαν ή έπαθαν ανεπανόρθωτα ρήγματα, με σοβαρές επιπτώσεις στην ψυχολογία και στη σκέ-

3. Γιάννης Ρίτσος, «Σαν εισαγωγή στις *Μαρτυρίες*» (1962), *Μελετήματα*, Κέδρος, Αθήνα 1974, σ. 97-102 (100).

4. Γιάννης Ρίτσος, «*Ο τοίχος μέσα στον καθρέφτη και Θυρωρείο*», *Μελετήματα*, Κέδρος, Αθήνα 1974, σ. 105-106 (105).

5. Το 1927, σε ηλικία δεκαοκτώ ετών, ο Ρίτσος, προσβεβλημένος από φυματίωση (από την ίδια ασθένεια είχαν πεθάνει το 1921 η μητέρα του και ο αδελφός του), εισάγεται στο σανατόριο Σωτηρία, όπου θα μυηθεί στον μαρξισμό από συμπάσχοντες κομμουνιστές. Βλ. Χρύσα Προκοπάκη, Αικατερίνη Μακρυνικόλα και Γιώργης Γιατρομανωλάκης (κείμενα-φιλ. επιμ.), *Γιάννης Ρίτσος. Εκατό χρόνια από τη γέννησή του*, Εθνικό Κέντρο Βιβλίου και Υπουργείο Πολιτισμού και Τουρισμού, Αθήνα 2009, σ. 10-11.

ψη του ανθρώπου. Μάθαμε πόσο δύσκολο είναι να μην κάνεις κατάχρηση της εξουσίας που σου δόθηκε στ' όνομα του μεγαλύτερου ιδανικού της ελευθερίας, να μην κάνεις κατάχρηση περιαιτολογίας στ' όνομα του αντιατομισμού, να μην κάνεις αγώνα προσωπικής επικράτησης στ' όνομα της σεμνής, ανώνυμης μάζας». ⁶ Οι υπαινιγμοί είναι σαφείς. Η αίσθηση της διάφευσης συνυπάρχει, ωστόσο, με την ιδεολογική πίστη. Σε μια από τις τελευταίες του συλλογές, αφενός βλέπει μέσα στις φθαρμένες, άδειες βαλίτσες να μην έχουν μείνει καθόλου σημαίες, αφεντέρου δηλώνει πως την πρώτη και την τελευταία [του] λέξη την είπαν ο έρωτας και η επανάσταση. Η συμπαράθεση των αντιθέτων, η συμφιλίωσή τους ή ο μόνιμος διχασμός του υποκειμένου αποτελούν άλλωστε κεντρικά θέματα της ποίησης του Ρίτσου, ο οποίος αυτοχαρακτηρίζεται συντροφευμένος ασυντρόφιαστος πάντα· επιδιώκει τον θαυμασμό, ενώ νιώθει πως έτσι αλλοτριώνεται· εμπιστεύεται τις εκφραστικές του ικανότητες και αμφισβητεί την επάρκεια των λέξεων· αφιερώνει τη ζωή του σε έναν σκοπό και ταυτίζει την αλήθεια με το άσκοπο.

Ο ρόλος του ποιητή, όπως διαμορφώνεται στο έργο του, εδράζεται σε τέτοιες αντιθέσεις και αντιφάσεις. Από μία άποψη ο Ρίτσος μπορεί να θεωρηθεί Ρομαντικός. Διακηρύσσει την αναγκαιότητα της επανάστασης, μετέχει ο ίδιος στους αγώνες, οραματίζεται έναν επίγειο Παράδεισο για την ανθρωπότητα. Παράλληλα, νιώθει προνομιούχος: είναι εκείνος που αντικρίζει ένα τοπίο ανεμπόδιο, κατάφωτο και αναλαμβάνει να μας το δείξει· είναι εκείνος που κάθεται επάνω σε ένα σύννεφο και μας προσκαλεί κοντά του· είναι εκείνος που αφουγκράζεται τους μυστηριακούς ήχους της σιωπής και προσπαθεί να μας τους μεταδώσει.

Διαφορετικός από εμάς, αλλά κυκλοφορώντας ανάμεσά μας, αισθάνεται άλλοτε εμπνευσμένος καθοδηγητής ενός πλήθους και άλλοτε κλόουν που επιδιώκει μάταια να μας εντυπωσιάσει. Η ανάγκη του να μας αποκαλύπτει μύχιες σκέψεις και επιθυμίες επισύρει συχνά την εχθρότητά μας, κάποτε επειδή συνειδητοποιούμε την ετερότητά του, άλλοτε επειδή δεν θέλουμε να δούμε στο βάθος της ψυχής του, καθώς και της δικής μας, για να μη διαταραχτεί η τακτοποιημένη επιφάνεια της ζωής μας. Η άβολη αυτή επαφή με το κοινό υποδεικνύει την άρδευση της ποιητικής του Ρίτσου από εκείνην του Συμβολισμού και του Μετασυμβολισμού. Ο καλλιτέχνης-σαλτιμπάγκος, ο επαγγελματίας διασκεδαστής που υποφέρει κρυφά, ο άνθρωπος που νιώθει ότι η ευαισθησία του τον περιθωριοποιεί και τον καθιστά αντικείμενο χλευασμού αποτελούν βασικά στοιχεία της αυτοπροσωπογραφίας του.

6. Γιάννης Ρίτσος, «Περί Μαγιακόβσκη» (1963), *Μελετήματα*, Κέδρος, Αθήνα 1974, σ. 29.

Τέτοιες ρομαντικές και συμβολιστικές καταβολές ανιχνεύονται και σε άλλους λογοτέχνες του Μοντερνισμού – και μεγάλο μέρος του έργου του Ρίτσου εντάσσεται άνετα σε αυτό το κίνημα, παρότι διαφοροποιείται πλήρως από την κυρίαρχη ιδεολογία του.⁷ Η μοναξιά του ατόμου μέσα σε έναν κόσμο συγκεχυμένο, όπου τα νοήματα των ίδιων μας των πράξεων μας διαφεύγουν, όπου σε κάθε βήμα κινδυνεύουμε να πέσουμε σε παγίδες, όπου το βλέμμα του Άλλου μάς πετρώνει αφαιρώντας μας τη δυνατότητα να υπακούσουμε στην εσωτερική μας φωνή, και όπου η ανάγκη του ατόμου να ενταχθεί σε ένα σύνολο συγκρούεται με την ανάγκη του να αυτοπραγματωθεί: πρόκειται για βασικά στοιχεία της μοντερνιστικής ποιητικής τα οποία θεματοποιούνται σταθερά στο έργο του Ρίτσου.

Επίσης, όπως συμβαίνει και με άλλους λογοτέχνες της εποχής του, τα όρια μεταξύ Μοντερνισμού και Υπερρεαλισμού είναι δυσδιάκριτα στην ποίησή του. Οι εφιαλτικοί μετασχηματισμοί οικείων χώρων, η σύγχυση και η αδυναμία προσανατολισμού συμπλέκονται με το όνειρο, την πίστη σε μια πληρέστερη πραγματικότητα όπου μπορούμε να υπάρξουμε ακέραιοι, την επαναστατικότητα, την προκλητική απόρριψη της λογικής και τη συνακόλουθη αίσθηση της ελευθερίας. Το 1945, όταν ακόμη ο ίδιος δεν είχε ανοιχτεί έμπρακτα προς αυτά τα κινήματα, ενώ και η στάση των κομμουνιστικών κομμάτων απέναντί τους ήταν ως επί το πλείστον επιφυλακτική ή και αρνητική,⁸ ο Ρίτσος εκ-

7. Για τη συντηρητική (ή, κάποτε, ακροδεξιά) ιδεολογική τοποθέτηση σημαντικού μέρους των λογοτεχνών του Μοντερνισμού, βλ., μεταξύ άλλων, Michael Hamburger, *The Truth of Poetry: Tensions in Modern Poetry from Baudelaire to the 1960s*, Penguin Books, Λονδίνο 1969, σ. 89 κ.ε.· Michael North, *The Political Aesthetic of Yeats, Eliot and Pound*, Cambridge U.P., Κέμπριτζ 2009 (α' έκδ.: 1991).

Για τη σχέση της ποιητικής του Μοντερνισμού με αυτήν του Ρομαντισμού, καθώς και του Συμβολισμού και του Μετασυμβολισμού, βλ., μεταξύ άλλων, Michael Whitworth, *Reading Modernist Poetry*, Wiley-Blackwell, Νιου Τζέρσεϊ 2010, σ. 6 κ.ε.

Για όψεις της μοντερνιστικής ποιητικής του Ρίτσου και για τον διακειμενικό του διάλογο με ποιητές του Μοντερνισμού, όπως ήταν ο Walt Whitman, ο Κ. Π. Καβάφης, ο T. S. Eliot, ο Βλαντιμίρ Μαγιακόφσκι, βλ. John Kittmer, «Ritsos as Reader: The Poetics of Eclecticism in the Mature Works of Yannis Ritsos», αδημ. διδ. διατριβή, King's College London, 2019.

8. Για την αρνητική στάση της Αριστεράς απέναντι στον Μοντερνισμό, βλ. Δημήτρης Κόκορης, *Όψεις των σχέσεων της Αριστεράς με τη Λογοτεχνία στο Μεσοπόλεμο (1927-1936)*, Αχαϊκές Εκδόσεις, Πάτρα 1999. Για την πραγμάτευση ποικίλων όψεων της σχέσης της Αριστεράς με τη λογοτεχνία στον Μεσοπόλεμο και στη μεταπολεμική περίοδο, βλ. Χριστίνα Ντουσιά, *Λογοτεχνία και πολιτική στο μεσοπόλεμο. Τα λογοτεχνικά περιοδικά της Αριστεράς: 1924-1936*, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 1996· Βενετία Αποστολίδου, *Λογοτεχνία και Ιστορία στη μεταπολεμική Αριστερά. Η παρέμβαση του Δημήτρη Χατζή 1947-1981*, Πόλις, Αθήνα 2003.

φράστηκε θετικά για τον Υπερρεαλισμό, δηλώνοντας μεταξύ άλλων: «Κι ίσως ένας λογικευμένος υπερρεαλισμός –όσο κι αν φαίνεται σχήμα οξύμωρο– να 'ναι ο συνθετικός ρεαλισμός που ονειρεύομαι σαν αυριανή τέχνη». Μία περίπου δεκαετία αργότερα θα αρχίσει να καλλιεργεί συστηματικά αυτόν τον διευρυμένο (ή βαθύτερο, όπως θα τον χαρακτηρίσει αλλού) ρεαλισμό.⁹

Τα ονόματα συντρόφων και φίλων, τα επώνυμα ή ανώνυμα πρόσωπα που συμμετέχουν σε διαλόγους και χορικά, η προσεκτική αποτύπωση ασήμαντων κινήσεων, η πληθώρα των αντικειμένων που αναφέρονται και περιγράφονται λεπτομερώς αποτελούν ασφαλείς δείκτες ρεαλισμού. Η καθημερινότητα που απεικονίζεται στο έργο του είναι συχνά της φτώχειας και της λιτής ζωής. Τη φτώχεια, ή και την απόλυτη ένδεια, ο Ρίτσος τη βίωσε για χρόνια. Γνώρισε από κοντά τη στέρηση των αγαθών, καθώς και το πόσο πολύτιμο μπορεί να γίνει ένα κουτάλι, μία κουβέρτα, ένα ρούχο, ένα κομμάτι χαρτί. Παράλληλα, στην αποτύπωση της λιτότητας μπορούμε να διακρίνουμε μια επιλογή τόσο ιδεολογική όσο και αισθητική: την πεποίθηση ότι οι ασθενέστερες οικονομικά τάξεις είναι οι φορείς των πραγματικών κοινωνικών αξιών, αλλά και την αγάπη του για την απλότητα. Διαβάζοντας το έργο του, δεν αποκομίζει κανείς την εντύπωση ότι η αισθητική του υπαγορεύεται από την ιδεολογία του, αλλά ότι ιδεολογία και αισθητική συνδιαμορφώνουν το βλέμμα του.¹⁰ Η λιτότητα, είτε

9. Βλ. την επισήμανση του Γ. Π. Σαββίδη: «Βλέπει κανείς αρκετά καθαρά πώς ο ρεαλισμός του Ρίτσου τού επέτρεψε να ανακαλύψει, βαθμηδόν, το πραγματικό νόημα του σουρεαλισμού: τις επαναστατικές του γητειές, τις δικές του κοινωνικές διεκδικήσεις, άρα τον απόκρυφο του ανθρωπισμό»: «Η διπλή θητεία του Γιάννη Ρίτσου», *Νέα Εστία*, τχ. 1547 (1991) 13-16 (15).

Έχει ενδιαφέρον το γεγονός ότι στις δεκαετίες του 1950 και του 1960 κάνει τη δυναμική του εμφάνιση, κυρίως στη Λατινική Αμερική, το ρεύμα του μαγικού ρεαλισμού. Μαγικός ή συνθετικός ρεαλισμός: οι όροι υποδηλώνουν παράλληλες αναζητήσεις και ανησυχίες.

10. Στο ζήτημα αυτό, η σκέψη του Ρίτσου διασταυρώνεται με προβληματισμούς της Αριστεράς, οι οποίοι έχουν αποδειχτεί απολύτως επίκαιροι στις μέρες μας. Στις δεκαετίες του 1970 και του 1980, όταν εμφανίζονται τα πρώτα σημάδια της κοινωνικής και οικονομικής κρίσης που μας ταλανίζει και σήμερα, η λιτότητα γίνεται σύνθημα ευρωπαϊκών κομμουνιστικών κομμάτων. Στην ανάγκη μιας λιτότητας (*austerità*) που δεν θα αποβεί εις βάρος των εργαζομένων, αλλά θα συμβάλει στη σταδιακή κατάργηση του καπιταλιστικού οικονομικού μοντέλου και των ανισοτήτων μεταξύ κοινωνικών τάξεων και χωρών (πρώτου, δεύτερου και τρίτου κόσμου), στη δημιουργία μιας δικαιότερης κοινωνίας και στην ανάδειξη και απόλαυση των αληθινών αξιών της ζωής αναφέρεται κατ' επανάληψη σε κείμενα και ομιλίες του ο Enrico Berlinguer. Βλ. Enrico Berlinguer, *Casa per casa. Strada per strada. La passione, il coraggio, le idee*, επιμ. Pierpaolo Farina, Melampo, Μιλάνο 2013, σ. 169-183.

επιβεβλημένη από την οικονομική κατάσταση είτε επιλεγμένη από το άτομο, λειτουργεί ως σκηνικό απολύτως συναρτημένο με τη δράση, τη σκέψη και τον λόγο των προσώπων που κατοικούν στα ποιήματα.

Ένα άλλο κυρίαρχο σκηνικό συνδέεται αφενός με τις μνήμες των παιδικών και των εφηβικών του χρόνων, αφετέρου με ερωτήματα που τον στοιχειώνουν. Σπίτια που έχουν αφηθεί στην εγκατάλειψη και στη φθορά, αντικείμενα που προδίδουν ένα ευκατάστατο παρελθόν και σκεπάζονται τώρα από τη σκόνη ή ρημάζουν επειδή η οικογένεια έχει ξεπέσει οικονομικά και έχει συρρικνωθεί αριθμητικά ή και επειδή οι ιδιοκτήτες τους –μοναχικά, αποτραβηγμένα, στοχαστικά άτομα– αδιαφορούν. Τη φθορά των πραγμάτων και των σπιτιών, όπως και τη φθορά σωμάτων και ψυχών, ο Ρίτσος δεν την αντιμάχεται. Τη μελετά, την κατανοεί και τη χρησιμοποιεί ως συνθήκη εντός της οποίας ο άνθρωπος τίθεται αντιμέτωπος με τον εαυτό του και ανακαλύπτει το βάθος τού «είναι» του.

Σε αυτή τη θεματική διακρίνονται συναντήσεις της σκέψης του Ρίτσου με των Γάλλων υπαρξιστών. Με δεδομένη τη γαλλική του παιδεία, θα ήταν άλλωστε παράξενο να μην ενδιαφερθεί ο ποιητής για ένα ρεύμα που άσκησε τέτοια επιρροή στον χώρο της φιλοσοφίας και της τέχνης, κυρίως στις δεκαετίες του 1950 και του 1960, όταν και εκείνος διάνοιγε νέους δρόμους.¹¹ Το ζήτημα της ελεύθερης επιλογής, το ζήτημα της ατομικής ευθύνης και η ανάδειξη της ματαιότητας ως αναπόσπαστου στοιχείου της ανθρώπινης ζωής αποτελούν σημεία τέτοιων συναντήσεων· το ίδιο και η έλξη την οποία ασκεί στο υποκείμενο η επιθυμία της παραίτησης από τη δράση ή και του θανάτου, η αντίσταση σε αυτήν την έλξη, καθώς και η σχέση του καθενός με τους άλλους, με τους οποίους δεν υφίσταται ούτε αληθινή επικοινωνία ούτε δυνατότητα αποστασιοποίησης, με αποτέλεσμα να συγχέονται τα όρια μεταξύ αυτοπροσδιορισμού και ετεροπροσδιορισμού.

Ο Ρίτσος προσέρχεται, βέβαια, στον υπαρξισμό ως μαρξιστής· και το βλέμμα του είναι στραμμένο όχι μονάχα στο άτομο ως διακριτή μονάδα αλλά και στο άτομο ως μέλος μιας συλλογικότητας και ως μέλος μιας ορισμένης, πολ-

11. Για την υποδοχή του υπαρξισμού από τον κύκλο της *Επιθεώρησης Τέχνης*, βλ. Αιμιλία Καραλή, *Μια ημιτελής άνοιξη... Ιδεολογία, πολιτική και λογοτεχνία στο περιοδικό «Επιθεώρηση Τέχνης» (1954-1967)*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2005, σ. 307 κ.ε. Για τη σχέση της Αριστεράς γενικότερα και του Ρίτσου, ειδικότερα, με τον υπαρξισμό, βλ. Vayos Liapis, «Orestes and Nothingness: Yannis Ritsos' "Orestes", Greek Tragedy, and Existentialism», *International Journal of the Classical Tradition* (2014) 121-158. Για μια πρώτη χαρτογράφηση των σημείων συνάντησης του Ρίτσου με τον υπαρξισμό, βλ. Θανάσης Ντόκος, «Από τη βεβαιότητα στην αμφιβολία. Η αίσθηση του παραλόγου στην ώριμη ποίηση του Γιάννη Ρίτσου», *Ελί-τροχος*, τχ. 4-5 (1994-1995) 235-247.

λές φορές, κοινωνικής και οικονομικής τάξης, σε συγκεκριμένες πολιτικές και ιστορικές συνθήκες. Μαρξιστικός υπαρξισμός, μαρξιστικός ανθρωπισμός, σε συνδυασμό με τον ιστορικό υλισμό· όπως και αν ονομάσουμε την οπτική του ποιητή, είναι σαφές ότι τον ενδιαφέρει η πολυπλοκότητα της αλληλεξάρτησης του ατόμου με το κοινωνικό σύνολο. Σε αυτό το ζήτημα επικεντρώνεται θέτοντας ερωτήματα, προτείνοντας αντιφατικές απαντήσεις, καταλήγοντας σε διφορούμενα συμπεράσματα, μέσω των οποίων ανατροφοδοτούνται τα ερωτήματα. Πρόκειται για διεργασία η οποία χαρακτηρίζει την ποιητική του παραγωγή, κυρίως από τα μέσα της δεκαετίας του 1950 και εξής, και η οποία συναρτάται με τον ρεαλισμό του: ο ποιητής δεν προσεγγίζει την πραγματικότητα (εξωτερική και εσωτερική) εκκινώντας από έτοιμα σχήματα. Κατασκευάζει τα σχήματά του με βάση την παρατήρηση της πραγματικότητας, την ψυχική του διάθεση, τη σχέση του με τους άλλους. Έτσι, ο σοσιαλιστικός ρεαλισμός, ο οποίος χαρακτήριζε μεγάλο μέρος της ποιητικής του παραγωγής στις δεκαετίες του 1930 και του 1940, υποχωρεί σταδιακά δίνοντας τη θέση του στον «συνθετικό ρεαλισμό», συγκροτημένο από τις ψηφίδες που είδαμε παραπάνω.

Εκείνο, ωστόσο, που συγκρατεί από τον σοσιαλιστικό ρεαλισμό, και με το οποίο αρδεύεται ολόκληρο το έργο του, είναι η συναίσθηση της κοινωνικής του ευθύνης. Πάντα για τους άλλους γράφει κανείς, δηλώνει, ακόμη κι όταν είναι ολομόναχος, κλεισμένος στο ντουλάπι. Ακόμη και η προσωπικότερη σκέψη, ακόμη και το ιδιωτικότερο θέμα, από τη στιγμή που βρίσκουν τη θέση τους σε ένα ποίημα, απευθύνονται στους άλλους· και η απεύθυνση προϋποθέτει το ζύγισμα της επίδρασης που θα έχει το μήνυμα στους παραλήπτες του. Ο Ρίτσος δεν διστάζει να μιλήσει για ψυχικές πτώσεις, για τη συνθλιπτική παρουσία του κενού, για την αίσθηση της αποξένωσης απ' όλους και απ' όλα. Η κάπως βεβιασμένη αισιοδοξία ορισμένων ποιημάτων, συνθεμένων ως τα μέσα περίπου της δεκαετίας του 1950, εκλείπει. Ίσως το γκρέμισμα ή η ανεπανόρθωτη ρηγάτωση των μύθων το 1956 να συντέλεσε τριπλά στην αλλαγή του τόνου και της θεματικής του. Επηρέασε τον τρόπο σκέψης και την ψυχολογία του αποδυναμώνοντας την άμυνά του απέναντι στη ματαιότητα, τον ώθησε στη διερεύνηση νέων θεματικών πεδίων, τον αποδέσμευσε από την εσωτερικευμένη υποχρέωση να καταδεικνύει τον θρίαμβο της αγωνιστικότητας, της συλλογικότητας και της ελπίδας στην απόληξη κάθε περιπέτειας. Ο ποιητής δεν παύει όμως να πιστεύει πως η τέχνη οφείλει να προσφέρει ένα στήριγμα στον άνθρωπο. Στήριγμα που σχηματίζεται ακόμη και από την «απαισιόδοξη» τέχνη, επειδή τέχνη σημαίνει «μεταποίηση» και «μετάπλαση»¹² του βιώματος, του εφιάλτη, του φόβου σε κάτι νέο, το οποίο προσφέρει αισθητική απόλαυση.

12. Ρίτσος, «Η ποίηση του Έρεμπουργκ», *Μελετήματα*, σ. 61.

Το ερώτημα αν ένα ποίημα στο οποίο προβάλλεται η απελπισία (ή, έστω, η απαισιοδοξία) μπορεί να ωφελήσει το κοινωνικό σύνολο απασχόλησε ιδιαίτε- ρως λογοτέχνες που πέρασαν μέσα από το ρεύμα του σοσιαλιστικού ρεαλισμού και αποστασιοποιήθηκαν στη συνέχεια.¹³ Χαρακτηριστική είναι η άποψη με την οποία επιγράφει ο Τάσος Λειβαδίτης τη *Συμφωνία αρ. 1*, το 1957: «Οι άνθρω- ποι έχουν ανάγκη από σένα, μόνο στο μέτρο που τους προσφέρεις το αληθινό σου πρόσωπο. Αυτή η σχέση καθορίζει την αξία της προσφοράς σου, μα και το ίδιο σου το πρόσωπο». Ο δημιουργός ανταποκρίνεται στον ρόλο του μόνο όταν καταθέτει την εσωτερική του αλήθεια· συνεπώς, ο ειλικρινής πεσιμισμός συνι- στά προσφορά, ενώ η επίπλαστη αισιοδοξία όχι.

Παράλληλα με το δικαίωμα στην απαισιοδοξία, ο Ρίτσος διεκδικεί επίμονα και το δικαίωμα μιας φαινομενικά «άχρηστης» ποίησης· μιας ποίησης η οποία δεν μεταφέρει κάποιο πολιτικοκοινωνικό μήνυμα, αλλά απλώς αποτυπώνει το βλέμμα του ποιητή πάνω στον κόσμο σε μία δεδομένη στιγμή – και πάλι, λοι- πόν, το «αληθινό του πρόσωπο». Πέρα από τις συζητήσεις που γίνονται στον χώρο του ΚΚΕ ή και στον ευρύτερο χώρο της Αριστεράς αναφορικά με αυτά τα θέματα, ο Ρίτσος δείχνει να διαπραγματεύεται και με τον ίδιο του τον εαυ- τό, διχασμένος μεταξύ μιας παλαιότερης και μιας νεότερης θέσης του απέναντι στο ζήτημα του χρέους του. Δεν πρόκειται, επομένως, απλώς για μετάβαση από τον σοσιαλιστικό ρεαλισμό στον μοντερνισμό, αλλά για την αναθεώρηση ζητημάτων ποιητικής ηθικής. Ή, αλλιώς, για τη μελέτη και την ανάδειξη του κοινωνικού ρόλου του «συνθετικού ρεαλισμού». Επιπλέον, σε ό,τι αφορά τα ποιήματα που εκπηγάζουν από σκοτεινή ψυχική διάθεση, η σκέψη του ακο- λουθεί μια συμπληρωματική πορεία. Μεταπλάθοντας το αρνητικό συναίσθη- μα σε ποίημα, ο δημιουργός βιώνει μια ανάταση – μια «ευφορία»· όχι απλώς επειδή το έχει καθυποτάξει σε μια μορφή, αλλά και επειδή η ίδια η διαδικα- σία της ποιητικής πράξης, με τις «ανακαλύψεις» που εμπεριέχει, αρκεί για να τον στηρίξει σε δύσκολες ώρες¹⁴ (και θα μπορούσαμε να πούμε το ίδιο για τον αναγνώστη που συμμετέχει ενεργά στην κατασκευή του νοήματος). «Η τέχνη μόνη μάς ακεραιώνει και τότε κι εμείς ακεραιώνουμε την τέχνη», σημειώνει

13. Για τη σχετική συζήτηση από τις στήλες της *Επιθεώρησης Τέχνης* στις δεκαετίες του 1950 και του 1960, βλ. Καραλή, *Μια ημιτελής άνοιξη...*, σ. 100 κ.ε. Βλ. επίσης Αγ- γελική Κουφού, «Αισθητική και κριτική στην *Επιθεώρηση Τέχνης*: θεωρητικές αφετη- ρίες και αντιπαραθέσεις», *Επιθεώρηση Τέχνης. Μια κρίσιμη δωδεκαετία (Επιστημονικό Συμπόσιο 29 και 30 Μαρτίου 1996)*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 1997, σ. 89-114 (96 κ.ε.).

14. Λίζυ Τσιριμώκου (επιλ.-σημ.-επιμ.), *Γιάννης Ρίτσος – Τροχιές σε διασταύρωση. Επιστολικά δελτάρια της εξορίας και γράμματα στην Καίτη Δρόσου και τον Άρη Αλε- ξάνδρου*, Άγρα, Αθήνα 2008, σ. 254.